

Institut Filologii Polskiej UMCS
Lublin

CZESŁAW KOSYL

Staropolskie i gwarowe formy typu chodziłim, chodzilibym

Les formes du type *chodziłim, chodzilibym* en ancien polonais et en patois

I

Formy czasu przeszłego typu *chodziłim* (rzadziej z partykułą wzmacniającą: *jachali żem*) są dobrze znane polskiemu gwarom ludowym. Występują tam nie tylko ich postaci syntetyczne, lecz również i analityczne¹ typu *równom zapłacili* (często z partykułą: *równozem zaplacili, myżem go widzieli*). Wiele przykładów takich form znajdujemy w pracach dialektologicznych K. Nitscha² opublikowanych jeszcze w 1. ćwierci XX wieku.

Schematyczny zasięg gwarowej końcówki *-m* w 1. os. l.mn. cz. przeszłego pokazują izomorfy (różniące się nieznacznie w przebiegu) na mapach za-

¹ Przez formy analityczne rozumiem formy z wykładnikiem osoby w prepozycji, przez formy syntetyczne — formy z wykładnikiem osoby w pozycji postpartycypalnej; por. podobne ujęcie w pracach: A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -l w języku polskim*, Katowice 1976; E. Zawiślakowa, *Końcówki ruchome czasu przeszłego*, „Język Polski” LIV, 1974, s. 195–202. Inną terminologię stosuje T. Rittel w monografii *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego*, Wrocław 1975.

² K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. III, Wrocław–Kraków 1954, s. 138, 140, 204, 233, 299; t. IV, Wrocław–Kraków 1958, s. 56–57, 93, 105–106.

mieszczonych w *Małym atlasie gwar polskich*³ oraz w *Dialektach polskich*⁴ i w *Atlasie polskich innowacji dialektalnych*⁵ K. Dejny. Najogólniej rzecz biorąc, końcówka *-m* to właściwość dialektu mazowieckiego (bez części południowej), północno-wschodniej części dialektu wielkopolskiego oraz gwar pogranicza mazowiecko-wielkopolskiego. Według ustaleń K. Dejny⁶ można ją spotkać w gwarach wielkopolskich po Wyrzysk, Wągrówiec, Gniezno, Słupcę, Konin i Łęczycę oraz w mazowieckich po okolice Ostrowi, Łomży, Kolna, Giżycka, Lubawy, Malborka i Tucholi. Jej zasięg geograficzny pokrywa się w znacznym stopniu z zasięgiem występowania końcówki *-m* w formach cz. teraźniejszego typu *robim*.

Poza zwartym obszarem swojego występowania formy typu *chodzilim* notowane były rzadko. Spotykany je sporadycznie w gwarach północno-malopolskich w okolicach Opoczna (Dęba, gm. Poświętne; Sworzyce, gm. Końskie)⁷, w gwarach Lubelszczyzny (notowano je w 9 miejscowościach rozrzuconych w zachodniej części regionu)⁸, w okolicy Suwałk⁹ i Dubienki.¹⁰ Przykład *wyłazilim* jako wyjątkowy zapisał S. Warchoń¹¹ w Domaszewie w pow. garwolińskim. Form na *-m* używają też dzisiejsi Polacy na Litwie jako obocznych do *-śmy*, *-śmy* i do form bezkońcówkowych. Według Z. Kurzowej¹² świadczą one o związkach polszczyzny północnokresowej z dialektami północnopolskimi.

Interesujące nas formy są we współczesnych gwarach w pełni żywotne, czego dowodem mogą być liczne przykłady występujące w tekstach gwarowych ze Szcutowa i okolic: na północnym Mazowszu¹³: *nie moglim* 91, *plywalim* 91, *raz-em byli* 92, *sie najedlim* 94, *born go widzieli* 95, *jak-em wyszli* 97 itd. Nie są one tam wprawdzie wyłączone (por. *myśmy je mieli* 94, *mielišmy* 100, *my ... sie bojeli* 109), lecz wyraźnie dominują. Zdarzają się też

³ *Mały atlas gwar polskich*, pod red. M. Karasia, t. X, Wrocław 1967, mapa 468.

⁴ K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973, mapa 69.

⁵ K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa-Łódź 1981, mapa 99.

⁶ K. Dejna, *Dialekty...*, s. 230.

⁷ K. Dejna, *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”*, Łódź 1991, mapa 60.

⁸ B. Warakomska, *Formy 1. osoby liczby mnogiej czasu przeszłego w gwarach Lubelszczyzny*, „Językoznawca” XXI-XXII, 1970, s. 32-41.

⁹ *Mały atlas...*, mapa 468.

¹⁰ S. Warchoń, *Specyfika gwar mieszanych i przejściowych na terenach etnicznie zróżnicowanych*, Lublin 1992, s. 96.

¹¹ S. Warchoń, *Gwary dawnej Ziemi Stężyckiej*, Wrocław 1967, s. 175.

¹² Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa-Kraków 1993, s. 283.

¹³ N. Perczyńska, *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej*, Wrocław 1975 (przykłady podaje w pisowni literackiej).

formy z podwojoną końcówką osobową: *myśmy* ... *chodzilim* 132. Na uwagę zasługują tu ponadto rzadkie przykłady form niemęskoosobowych, np. *kladłym* 132, *wyżnyłym* 132, *wymaglowałym* 132 (tj. informatorka ze swoją babką), używane przemiennie z męskoosobowymi, np. *pralim* 132, *wysuszylim* 132 (w tej samej sytuacji). Teksty gwarowe zapisane w różnych latach XX wieku¹⁴ poświadczają występowanie form krótkich w wielu wsiach leżących w granicach izomorfy tego zjawiska (np. Łopienno, pow. wągrówiecki; Kowalewo, pow. żniński; Kramsk, pow. koniński; Luboniek, pow. kolski; Sędzin, pow. aleksandrowski; Turzany, pow. inowrocławski; Żelgoszcz, pow. starogardzki; Trojanów, pow. miński; Pieczysko, pow. piski; Woryty, pow. olsztyński; Stare Jabłonki, Ostródzkie).

Oddziaływaniem gwar ludowych można tłumaczyć występowanie form typu *chodzilim* w potocznej odmianie języka ogólnopolskiego. Jak twierdzi T. Skubalanka¹⁵, pojawiają się one „na terenie całego kraju”, głównie w mowie osób mniej wykształconych i młodszych. O wypieraniu końcówki *-śmy* przez *-m* w języku współczesnych mu Polaków (*widzielim* zam. *widzieliśmy*) pisał niegdyś (w 1868 r.) J. Baudouin de Courtenay.¹⁶ W innym miejscu uczony ten wymienił formę *chodzilim* (zam. *chodziliśmy* a. *chodziliśmy*) jako przykład zanikania różnicy rodzajów „u niektórych osób np. w Warszawie.”¹⁷

Podłoże gwarowe zaważyło niewątpliwie na obecności krótszych form czasownikowych w wierszach ludowego poety mazurskiego, Michała Kajki (1858–1940; okolice Elku), który — unikając wielu właściwości gwarowych — uznał widocznie omawiane tu formy za niezbyt rażące. W najbardziej reprezentatywnym zbiorze poezji Kajki¹⁸ znajdujemy 10 przykładów na *-m*, m.in. *My powstałim* 70, *Znowujem się pomylili* 80, *okrylim* 91, *Tom ich... wołali* 267, *Gdym... byli* 230 (ale też: *my poznali* 47, *Znowuśmy się omylili* 175).

¹⁴ K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1968.

¹⁵ T. Skubalanka, *Warunki fleksyjne we współczesnej polszczyźnie*, [w:] T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Warunkowość polskiej fleksji*, Wrocław 1992, s. 67. Geografia analizowanych tu form w potocznej odmianie języka ogólnopolskiego wymaga dokładniejszego zbadania; ich zasięg w funkcji ekspresywnej może wykraczać poza gwarową izomorfę zjawiska. Ponadto spostrzeżenie autorki dotyczy także form typu *chodzim*, które w polszczyźnie potocznej występują częściej.

¹⁶ J. Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1974, s. 258.

¹⁷ *Ibid.*, s. 220.

¹⁸ M. Kajka, *Z duchowej mej niwy...*, opr. J. Jasiński i T. Oracki, Olsztyn 1982. Autorzy wstępu piszą: „Kajka świadomie wybrał język literacki i właściwie przez całe życie konsekwentnie zmierzał do jego zupełnego opanowania eliminując gwarę mazowiecką, którą uważał za język życia codziennego.” (s. LIV).

Wyzyskiwano również tę cechę fleksyjną jako wykładnik dialektyzacji. Końcówka *-m* pojawia się sporadycznie w powieści Zyty Oryszyn¹⁹: *myślelim* 15,51, *Pisali* 22, *nie widzieli* 34, *zarzuci* 54, *przyszli* 59, *my go... przezwali* 82. Według ustaleń S. Dubisza²⁰, pisarka ta, urodzona w Zagórzcu koło Sanoka, wykorzystuje w celach stylizacyjnych głównie cechy ogólnogwarowe. Nieliczne w jej utworze zjawiska o ograniczonym geograficznie zasięgu nawiązują do gwar wielkopolsko-kujawskich i gwar pogranicza małopolsko-ukraińskiego.

W gawędach S. Bielikowicza²¹ rozpatrywane tu formy (np. *mielim* 21, *siedlim* 59, *kazali* 68, *pogadali* 68) cechują się wysoką frekwencją i pełnią funkcję elementów stylizujących na polszczyznę północnokresową. W tej samej roli występują one u Konwickiego²² (*nie puści* 34, *zrobi* 63, *przygotowali* 88) i Iwaskiewicza²³ (*jecha* 178). Jadwidze Hłaskowej²⁴, autorce powieści, której akcja rozgrywa się w XVII w. na Kresach północnych, posłużyły one zarówno do dialektyzacji, jak i do archaizacji (łącznie 17 przykładów). Formy na *-m* w roli wykładnika archaizacji wprowadza również do swojej powieści Z. Kossak-Szczucka.²⁵

II

Geografia gwarowych form trybu przypuszczającego typu *chodzilibym* nie jest tak dokładnie znana. S. Urbańczyk²⁶ określa je jako północnopolskie. Cytowane już prace K. Nitscha²⁷ przynoszą poświadczenie następujących form: *wlelibim* (Bory Tucholskie), *mibim chcieli* (dialekt grudziądzki, lubawski i malborski), *mibim to kupsili*, *kebi* *mnieli psieniundze* (Warmia). Formy z zakończeniem *-m* notują też: Z. Sobierajski²⁸ na Kujawach (np. *nie dali bym rady*, *bym poszli*, *żeby* *... kopali*), L. Zabrocki w Borach Tuchol-

¹⁹ Z. Oryszyn, *Najada*, Warszawa 1970.

²⁰ S. Dubisz, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego*, Wrocław 1986, s. 124-139 i 147.

²¹ S. Bielikowicz, *Wincuk gada*, Olsztyn 1977.

²² T. Konwicki, *Bohiń*, Warszawa 1988.

²³ J. Iwaskiewicz, *Matka Joanna od Aniołów*, [w:] id., *Opowiadania*, t. III, Warszawa 1980.

²⁴ J. Hłaskowa, *Zwycięża Duch*, Warszawa, br. (ok. 1920).

²⁵ M. Kamińska, *Archaizacja językowa w Krzyżowcach Z. Kossak-Szczuckiej*, RkJ ETN VI, 1959, s. 135.

²⁶ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1962, s. 52.

²⁷ K. Nitsch, *Wybór pism...*, t. III, s. 141, 233, 300.

²⁸ Z. Sobierajski, *Gwary kujawskie*, Poznań 1952, s. 92.

skich²⁹ (*jak bim nie jechali*), M. Pająkowska³⁰ na Kociewiu (*żebym my sie nie ożeniłi*), N. Perczyńska³¹ w gwarze Szczutowa na północnym Mazowszu (*żebym ... jedli*), A. Tomaszewski³² w gwarze Łopienna w pñ. Wielkopolsce (*żebym mieli, tobym ... pszynieśli*), P. Bąk³³ w gwarze okolic Kramska w pow. konińskim (*wzinibym, sieklibym, Jak bym mogli, to bym pojechali*). W wierszach M. Kajki³⁴ znajdujemy około 30 takich form, np. *żebym ... zaśpiewali 12, abym ... przywitani 19, Obym ... się ześli 105, Choćbym poszli 117*; też z podwojonym *-m*: *Bym ... Ujrzeć cię moglim 46*.

Wydaje się, że formy typu *chodzilibym* nie wykraczają poza izomorfę form cz. przeszłego typu *chodzili*m, mogą mieć nawet nieco węższy zasięg geograficzny. Z badań Z. Zagórskiego³⁵ wynika, że w gwarach krajniackich, w których formy cz. przeszłego typu *mi żym byli, żym śpiewali, jachali żem* są powszechnie używane, choć nie wyłączne, dla trybu przypuszczającego reprezentatywne są formy *mi bi pisali* z zaimkowym wykładnikiem osoby. Wyjątkowo tylko w Radawnicy (pow. złotowski, woj. koszalińskie) formy tego trybu przyjmują zakończenie *-m*: *jak bym czas mnieli, to bym jachali do mniasta*. Podobnie ma się rzecz we współczesnych gwarach malborskich.³⁶ Typ *mi bylim, mi czitelim* występuje tu bardzo rzadko, typ z partykułą (*mi-żym byli, miżym oreli*) dość często, natomiast dla trybu przypuszczającego charakterystyczne są formy: *to bi mi ... ugotoweli, to bi mi ... wijechełi*. Form na *-bym* nie notuje również M. Szymczak³⁷ w gwarze Domaniewka w pow. łęczyckim, chociaż cz. przeszły na *-m* sporadycznie tam występuje (przeważają formy typu *chodzili*my, *kupili* żymy).

²⁹ L. Zabrocki, *Gwara Borów Tucholskich* (pdr. 1934), [w:] id., *U podstaw struktury i rozwoju języka*, Warszawa-Poznań 1980, s. 445.

³⁰ M. Pająkowska, *Słownictwo kociewskie a kultura ludowa*, Bydgoszcz 1997, s. 83.

³¹ N. Perczyńska, *op. cit.*, s. 95.

³² A. Tomaszewski, *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, Kraków 1930, s. 80.

³³ P. Bąk, *Gwara okolic Kramska w powiecie konińskim*, Wrocław 1968, s. 19.

³⁴ M. Kajka, *op. cit.*

³⁵ Z. Zagórski, *Gwary Krajny*, Poznań 1964, s. 105–108.

³⁶ H. Górniewicz, *Dialekt malborski*, t. I, Gdańsk 1967, s. 180–182.

³⁷ M. Szymczak, *Gwara Domaniewska i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, Łódź 1961, s. 109 i 111.

III

Formy typu *chodzilim*, *chodzilibym* nie przyciągnęły szczególnej uwagi historyków języka. J. Łoś³⁸ sygnalizuje jedynie możliwość wystąpienia końcówki *-m* w cz. przeszłym. Najstarszy przytoczony przezeń przykład (*jakom przy tem byli*) pochodzi z 1391 r. z rot sądowych poznańskich (w wydaniu J. Lekszyckiego; I, nr 985). Nowsze podręczniki gramatyki historycznej, w tym tzw. „trojaczki”, o formach tych nie wspominają. Krótkie informacje na ten temat znajdujemy w monografiach E. Decaux³⁹ i A. Kowalskiej⁴⁰ oraz w kilku opracowaniach szczegółowych, które przywołuję niżej. Nie dają one jednak dokładniejszego obrazu geograficznego i chronologicznego zasięgu analizowanych tu form w dawnej polszczyźnie. Sądzę, że kwestia ta zasługuje na szczegółowsze zbadanie. Materiał zebrany z różnych opracowań i źródeł przedstawię w układzie chronologicznym.

XIV w.

1. Roty sądowe sieradzkie (z księgi ziemskiej)⁴¹: *Iakom przitem bili* 1390, nr 31; *Iakom przitem bili* 1398, nr 139; też *-smy* (10 przykładów).

2. Roty sądowe pyzdrskie⁴²: *izem przy tem byli* 1397, nr 50; też *-smy* (częste).

XV w.

1. Roty sądowe sieradzkie (z księgi grodzkiej)⁴³: *yszem przitem bili* 1407, nr 25; *Iacom bili posli* 1407, nr 44; *Iacom przitem bili* 1407, nr 47; też *-smy* (3 przykłady).

2. Roty sądowe poznańskie⁴⁴: *Jakom ujednali* 1403, nr 810; też *-smy* (częste).

3. Roty sądowe pyzdrskie⁴⁵: *jakom byli posly* 1411, nr 315; *Jakom ... posly byli* 1411, nr 315; też *-smy* (częste).

³⁸ J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. III, *Odmienienia (fleksja) historyczna*, Lwów-Warszawa-Kraków 1927, s. 297–298.

³⁹ E. Decaux, *Morphologie des enclitiques polonais*, Paris 1955, s. 130 i 159–160.

⁴⁰ A. Kowalska, *op. cit.*, s. 25.

⁴¹ *Zbiór rot przysięg sądowych...*, wyd. R. Hube, Warszawa 1888.

⁴² *Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, opr. H. Kowalewicz i W. Kuraskiewicz, t. II, *Roty pyzdrskie*, Warszawa 1960.

⁴³ Zob. przypis 41.

⁴⁴ *Wielkopolskie rotty...*, t. I, *Roty poznańskie*, Poznań-Wrocław 1959.

⁴⁵ Zob. przypis 42.

4. Roty sądowe kościańskie⁴⁶: *Jakom przy tem byli* 1404, nr 219; *jakom przy tem byli* 1404, nr 254; też *-smy* (częste).

5. Roty sądowe kaliskie⁴⁷: *Jakom przy tem byli* 1411, nr 340; *jakom przy tem byli* 1416, nr 526; też *-smy* (częste).

6. Roty sądowe brzeskie⁴⁸: *Jacom przitem bili* 1418, nr 93; *eszem lossy myotali* 1418, nr 169; *Jakom przitem bili* 1418, nr 270; tak samo: 1418, nr 284; 1423, nr 3193; 1423, nr 3196; 1423, nr 3198; 1423, nr 3221; *iakom przitem bili* 1419, nr 900; *jakom przitem bili* 1420, nr 1859; tak samo: 1421, nr 2124; 1421, nr 2144; 1421, nr 2218; 1421, nr 2412; *jakom to vidzeli* 1421, nr 2370; brak *-smy*.

7. Roty sądowe warszawskie⁴⁹: *thim my gej zaplaczili* 1432, nr 374; *a nym yamv Boru vyrambyli* 1456, nr 1039; *y przythemembyli* 1479, nr 1479; *tegem gemv nyeranczili* 1427, nr 2718; *tho czsom posnali* 1428, nr 2810; *anim thego ... uziwali* 1470, nr 2940; *Jakom my ... vgethnaly* 1471, nr 2951; *Jakom my nyeraczili* 1471, nr 3012; *Jakom my ... nyespasly ... zitha* 1471, nr 3021; *Jakom my domow ... nyeszeszgli* 1471, nr 3038; *anym go vschkozdily* 1471, nr 3044; też *-smy*.

XVI w.

1. Roty sądowe warszawskie⁵⁰: *nyevczynylım krzyvdy* 1507, nr 1980; *anym go Czyadzaly o czynsch*, ib.; *anym othnyego wszyali Czynszv*, ib.; *zathrzymalym ymyenyje* 1507, nr 1983; też *-smy*.

2. Historia Aleksandra Wielkiego⁵¹. Rps z 1510 r. Kopistą rękopisu, a może i tłumaczem Historii, był Leonard z Buńczy (Bończy). Pochodził on prawdopodobnie z Mazowsza, z ziemi czerskiej.

obuynylıyszczye yusz nasz yszem Straxagonem wyszadzily sz kxastwa 152.

3. Ewangelia Nikodema. Tekst znajduje się w Kodeksie Wawrzyńca z Łaska z 1544 r. Według W. Wydry i W. R. Rzepki⁵², „[...] zarówno pochodzenie pisarza, jak i cechy gwarowe tekstu wskazują na jego językową łączność z ziemią sieradzka.”

⁴⁶ *Wielkopolskie rotty* . . . , t. III, *Roty kościańskie*, Wrocław 1967.

⁴⁷ *Wielkopolskie rotty* . . . , t. IV, *Roty kaliskie*, Wrocław 1974.

⁴⁸ *Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418-1424*, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1905.

⁴⁹ W. Kuraszkiewicz i A. Wolff, *Zapiski i rotty polskie XV-XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.

⁵⁰ Zob. przypis 49.

⁵¹ *Historia Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda Bonieckiego z r. 1510*, wyd. M. Z. Przegonia Kryński, *Prace Filologiczne IX*, 1920.

⁵² W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984, s. 139.

Fragmety opublikowane przez W. R. Rzepkę i W. Wydrę⁵³ zawierają następujące przykłady: *Azaciem tobie nie mowili* 335; *widzielim anjoła* 339; *styszałim anjoła* 339; *Obchodziłim* 339; *alem Jozefa naleźli* 339; *Wiemy, iżem zgrzeszyli* 340; *iżem sie barzo zdziwili* 340; *iżem złą radę myślili* 340; *A gdym cie byli wsadzili* 340; *więce-m cie nie naleźli* 340; *gdym cie ninie przyjęli* 340; *com widzieli* 343; *A gdym sie weselili* 343; *gdym siedzieli* 344; *nie ukuszałim śmierci* 352; *ktorą-m widzieli* 353; *ktorzym wstali z martwych* 353; *też -smy*.

4. Lustracja woj. podlaskiego z 1576 r.⁵⁴: *o tym pewnej wiadomości mieć zem nie mogli* 126.

5. Maciej Rywocki (zm. przed 1629). Pochodził prawdopodobnie z Rywocina pod Działdowem. Wraz z bratem Marcinem był właścicielem wsi Wielki Łęck koło Działdowa. Związany był z dworem wojewody mazowieckiego — Stanisława Kryskiego z Drobnina.

Księgi peregrynackie (1584–1587)⁵⁵. Materiał przykładowy: *Jakom ... przyjachali* 188, *Wyjachali* 191, *Przyjachali* 191, *widzielim* 191, *kiedym go widzieli* 192, *Byłim* 193, *do którego* *przyjachali* 194, *zdumielim się* 197, *Drugim dziw widzieli* 200, *tamem ... jechali* 201, *mieszkałim* 203, *Pytałim sie* 204, *szlim* 207, *Skorom weszli* 215, *Trafilim* 216, *musielim* 244, *tamem obiad jedli* 248, *dziuręm widzieli* 249, *żem ... nie mogli ić* 249, *Kazałim* 250.

Łącznie występuje w tekście ok. 300 form na *-m*, w tym 6 form z podwojoną końcówką osobową: *dla tym mowy mieszkałim* 203, *kędym widzielim* 208, 215, 278, *Skorom tam weszłim* 248, *Wielkięm nieprześpieczeństwa zażyłim* 263.

Tryb przypuszczający: *abyłim ... przestać mogli* 188.

6. Kopia wilkierza chełmińskiego z 1590 r.⁵⁶: *postanowilim* 20, 94; *umocnilim* 20; *też -śmy (-źmy)*.

7. Stanisław Murzynowski (1528–1553). Pochodził z Suszyc w ziemi dobrzyńskiej. W 1549 r. osiadł na stałe w Królewcu.

Ewangelia Święta Pana Jezusa Chrystusa, Królewiec 1551⁵⁷: *jakom tu*

⁵³ *Cały świat nie pomieściłby ksiąg. Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. W. R. Rzepka i W. Wydra, Warszawa–Poznań 1996, s. 335–354.

⁵⁴ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa 1959.

⁵⁵ *Macieja Rywockiego Księgi peregrynackie (1584–1587)*, wyd. J. Czubek, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, t. XII, Kraków 1910, s. 177–264.

⁵⁶ A. Wróbel, *Uwagi o języku kopii wilkierza chełmińskiego z 1590 roku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska” XIV, s. 143.

⁵⁷ Materiał cytuję za: S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku* (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak), Wrocław 1949, s. 330.

słyszeli 12r; *jakom słyszeli* 42v; *my ... barzom dziwno o tem rozumieli* 46r; *i my trudnom się niemieli dziwować* 46v; *bierzmy ... pociechę, któryi ięm przedtem niepowiedzieli* 47r; *oczęm inszem ... słyszeli* 47r = *o czym jużem słyszeli*; *bom słyszeli* 5r; *przyjachalim* 5 r.

8. Tomasz Bielawski (2. poł. XVI w.). Bliższe szczegóły życia nieznanne. Wiadomo, że zamieszkiwał dłuższy czas w okolicach Kwidzyna (Prusy Królewskie).

*Myśliwiec*⁵⁸, Kraków 1595; *Bom go płoszali* 37; *Jużem się dziś napatrzyli* 74.

9. Mikołaj Volckmar (zm. 1602). Pochodził z Hesji. Języka polskiego nauczył się w Polsce (wg P. Zwolińskiego⁵⁹ prawdopodobnie w Gdańsku).

Wiertzig Dialogi..., Toruń 1612. Jest to najstarsze znane wydanie. Ze względu na datę śmierci autora wypada przyjąć, że dzieło to reprezentuje polszczyznę końca XVI w.

„W czasie przeszłym w 1. pl. występują formy na *-smy* (*-śmy*): *Tamesmy przefrymarczyli, byliśmy, mieliśmy*; częstsze są jednak formy na *-m*: *jachalim, musielim, natarlim, upralim, uwięźlim, widzielim*.”⁶⁰ Według autorów cytowanego tu artykułu język tego druku bliski jest polszczyźnie potocznej mieszkańców Prus Królewskich.

XVII w.

1. Chełmińskie księgi kamlarskie⁶¹: *Gdym jezdzieli*, ks. 1, 1635–37; *ktorem odesłali*, ks. 3, 1645–47; *kiedym konie stargowały*, ks. 10, 1666–68.

2. Akt pasterski⁶² — dialog z nie istniejącego już kodeksu chełmińskiego z lat 1648–56: *nigdy bym nie uskórali* 173; *i trzodym też opatrzyli* 174; *A dla niegom się stali ... czartowskiemi / Niewolnikami* 175; *Pewnie by-m też odeśli bez niczego* 179.

3. Maciej Vorbek-Lettow (1593 — ok. 1688). Pochodził z Kresów północnych (rodzina wywodziła się z Pomorza). Uczył się w gimnazjum gdańskim.

⁵⁸ T. Bielawski, *Myśliwiec*, opr. Z. Nowak i W. Odynec, Olsztyn 1980.

⁵⁹ P. Zwoliński, *Prowincjonalizmy pomorskie w polszczyźnie XVI i XVII w.*, [w:] id., *Szkice i studia z historii slawistyki*, Wrocław 1988, s. 209.

⁶⁰ L. Wierzbowski, F. Jezierska, B. Muszyńska, H. Sikorski, *Język Mikołaja Volckmara*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VI, 1963, s. 17.

⁶¹ A. Wróbel, *Chełmińskie księgi kamlarskie z XVII i XVIII w. Studium językowe*, Toruń 1987, s. 172.

⁶² *Staropolskie pastoralki dramatyczne. Antologia*, opr. J. Okoń, Wrocław 1989, s. 171–182, BN I 269.

Skarbnica pamięci⁶³: *ogień wyniknął, zaledwie tyle czasu było, żem małżonkę z łóżkiem do sieni wynieść mogli* 128.

4. Akta Wileńskiej Komisji Archeograficznej⁶⁴: *pisalim* 1680.

5. Przemyska księga chirurgów⁶⁵: *zastalim* 1638.

6. Księgi radzieckie i ławnicze Sandomierza⁶⁶: *potkalim się zbratem*, ks. IV, 1656–1660; ponadto *-smy* (81 razy), *-chmy* (10 razy), formy bezkońcówkowe (5 razy).

7. Samuel Twardowski (przed 1600–1661). Wielkopoolanin. Urodził się w Lutyni pod Jarocinem. Kształcił się w kolegium jezuickim w Kaliszu. a) *Dafnis drzewem bobkowym*⁶⁷, Lublin 1638: *Już-em zbiegły* 178; *Świerkotałyby-m* 184 (Klorynda do Nizydy). b) *Nadobna Paskwalina*⁶⁸, Kraków 1655; *Żeby-m, słysząc, nie tylko spól się uzalili, Ale by-m ci, w czym możem, radzi usłużyli*. 102. c) *Wojna domowa z Kozaki i Tatary*⁶⁹: *Ieśliżem dali; Wszakżem i to znosili; O czymem nie śnili; Żeby-m przyczynili*.

8. Krzysztof Arciszewski (1592–1656). Wielkopoolanin. Urodził się w Rogalinie nad Wartą. Młodość spędził w Śmiglu w pow. kościańskim.

Wiersze ktorem i ... Krzysztof i Elias Arciszewscy ... rodzice barzo żałosne żegnali⁷⁰, 1622, bm.; datacja druku błędna (wiersz powstał zapewne w 1624 r.): *A też jeszcze nie widzim, żeby-m szkodowali, Raczej tuszem, żem na tym frymarku zyskali*.

XVIII w.

1. Akta Wileńskiej Komisji Archeograficznej⁷¹: *stużyłim* 1724.

2. Jan Jabłonowski (1669–1731). Pochodził z Kresów południowych. Kształcił się we Lwowie i w Pradze.

⁶³ M. Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, opr. E. Galos i F. Mincer, Wrocław 1968.

⁶⁴ Z. Kurzowa, *Najważniejsze charakterystyczne rysy języka polskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w.*, [w:] *Munera linguistica L. Kuraszkievicz dedicata*, pod red. M. Basaja i Z. Zagórskiego, Wrocław 1993, s. 206.

⁶⁵ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław 1975, s. 57.

⁶⁶ M. Cybulski, *Język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543–1767*, [w:] *Studia językoznawcze*, t. V, pod red. W. Borysia, Wrocław 1980, s. 34.

⁶⁷ S. Twardowski, *Dafnis drzewem bobkowym*, opr. J. Okoń, Wrocław 1976, BN I 227.

⁶⁸ S. Twardowski, *Nadobna Paskwalina*, opr. J. Okoń, Wrocław 1980, BN I 87.

⁶⁹ Zob. I. Szlesiński, *Język Samuela Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*, RKJ ŁTN XIV, 1968, s. 397 i 399.

⁷⁰ Zob. S. Mikulski, *Debiut poetycki Krzysztofa Arciszewskiego*, [w:] id., *Rzeczy staropolskie*, Wrocław 1964, s. 426.

⁷¹ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, op. cit., s. 198.

Ezop nowy polski⁷²; Lipsk 1731: *Tobym na zawrot głowy nie chorowali.*

IV

Przedstawiony materiał historyczny poświadcza występowanie form typu *chodzilim* w języku różnych autorów i zabytków od XIV do XVIII wieku. W większości tekstów formy takie występują obocznie z formami na *-śmy* lub z formami bezkońcówkowymi (*my chodzili*), czasem też (np. u Murzynowskiego i Rywockiego) z formami na *-chmy*.

Najstarsze przykłady 1. os l.mn. cz. przeszłego z morfemem *-m* (w prepozycji po spółgłoskach: *-em*) pochodzą z końca XIV wieku. W większej liczbie pojawiają się one w zabytkach XV-wiecznych. Przypomnijmy, że w XIV–XV w. występują jeszcze liczne przykłady pełnych dwuczłonowych form praeteritum typu *chodzili jesm(y)*. Taka datacja interesujących nas form przemawia zatem na rzecz hipotezy⁷³ o powstaniu końcówki *-m* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej w kontynuancie dawnego słowa posiłkowego: **chodili ješm̃ > chodzili jesm > chodzilism* (formy znane z zabytków staropolskich) *> chodzilim*. Jest to zjawisko analogiczne do tego, jakie dokonało się w 1. os. l. pojedynczej: **chodil̃s ješm̃ > chodzil̃ jesm > chodzilešm > chodzil̃em*.

Upowszechnienie się *-m* zamiast ogólnopolskiego *-smy* (później *-śmy*) nie powoduje zaburzeń natury funkcjonalnej.⁷⁴ W formach typu *chodzilim / chodzyłim* wykładnikiem rodzaju i liczby jest konstrukcja morfemów *-l-i- / -l-y-*, natomiast morfem *-m* jest wyrazistym wykładnikiem kategorii osoby.

Jest rzeczą interesującą, że we wszystkich przykładach z XIV i XV w. *-m* znajduje się w prepozycji (typ: *eżem losy miotali, jakom przy tem byli*). Pierwsze przykłady z *-m* w postpozycji (typ: *nie uczynilim, zatrzymalim*) pochodzą z początku XVI wieku. Fakt ten nie dowodzi jednak istnienia różnic w chronologii obu podtypów, choć może wskazywać na pewne różnice w ich frekwencji. Owe najstarsze przykłady z *-m* wywodzą się wyłącznie z rot przysięg sądowych, w których formy z wykładnikiem osoby w pozycji postpartycypalnej należą do stosunkowo rzadkich. W próbie zbadanej pod

⁷² Zob. J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1968, s. 117.

⁷³ Zob. A. Kowalska, *op. cit.*, s. 25; K. Dejna, *Dialekty polskie...*, s. 230.

⁷⁴ Interesującą propozycję funkcjonalnej analizy morfemów tworzących formy cz. przeszłego zawiera artykuł B. Greszczuk, *Staropolskie praeteritum, jego budowa morfologiczna i obciążenie funkcjonalne morfemów fleksyjnych*, [w:] *Studia historycznojęzykowe II*, pod red. M. Kucali i W. R. Rzepki, Kraków 1996, s. 111–119.

tym kątem przez T. Rittel⁷⁵ obejmują one niewiele ponad 10% wszystkich użyć.

Warto jeszcze zastanowić się nad stosunkiem form typu *chodzilim* do krótkich form czasu teraźniejszego typu *chodzim*. Jak można sądzić, formy te powstały niezależnie od siebie, chociaż przyczyną sprawczą obu procesów był zanik jerów wygłosowych (*chodimǫ, chodili jesmǫ*). Uwagę przyciąga jednak znaczna zbieżność zachodniej i południowej granicy obu zjawisk we współczesnych gwarach ludowych. Zbieżność ta nie jest raczej przypadkowa. Wydaje się zatem, że powstanie form typu *chodzilim, robilim* mogło się przyczynić do podtrzymania i utrwalenia form typu *chodzim, robim* w gwarach północnopolskich.

Materiał z doby staropolskiej i średniopolskiej potwierdza w ogólnych zarysach geografii zjawiska znaną nam z gwar współczesnych. Formy czasu przeszłego na *-m* występują najliczniej w języku autorów i zabytków pochodzących z Polski północnej, sporadycznie — z północnych Kresów, wyjątkowo tylko z innych regionów. Za centrum tej innowacji dialektalnej można uznać pogranicze gwar mazowieckich i wielkopolskich, skąd mogła ona ekspandować na obszary sąsiadujące. Zasięg geograficzny zjawiska w dawnej polszczyźnie mógł być jednak nieco szerszy niż obecnie, na co zdaje się wskazywać obecność form typu *widzielim, jakom byli* w rotach sieradzkich i w Kodeksie Wawrzyńca z Łaska (Sieradzkie), a także w utworach Twardowskiego i Arciszewskiego. Na obszarze Sieradzkiego⁷⁶ i zachodniej Wielkopolski innowacja mogła być wyhamowana na skutek działania normy ogólnopolskiej opartej na dialekcie małopolskim, w którym „uproszczeniu grupy *-sm- > -m-* zapobiegało rozszerzenie wykładnika osoby o samogłoskę *-y*”⁷⁷, a ponadto obszary te znalazły się w zasięgu innowacyjnych form typu *bylimy, nosiłymy*.

Najstarszy przykład 1. os. l.mn. trybu przypuszczającego na *-bym* wydo- byty został z diariusza Macieja Rywockiego z lat 1584–87. Pozostałe przykłady pochodzą z kodeksu chełmińskiego (1648–58) oraz z utworów Wielkopolan Twardowskiego i Arciszewskiego i kresowiaka Jabłonowskiego. W zabytkach XV-wiecznych partykuła trybu przypuszczającego ma jeszcze postać *bychom* (starszą) lub *bychmy* (nowszą). Trzeba więc przyjąć, że formy typu *chodzilibym* powstały w ciągu w. XVI, zapewne pod wpływem form cz. przeszłego i teraźniejszego zakończonych na *-m* (*chodzilim, chodzim*). Kieru-

⁷⁵ T. Rittel, *op. cit.*, s. 62.

⁷⁶ W gwarach sieradzkich formy z *-m* występują tylko szcątkowo w niektórych miejscowościach; zob. A. Strokowska, *Pogranicze językowe wielkopolsko-mazowieckie*, Łódź 1978, s. 217.

⁷⁷ A. Kowalska, *op. cit.*, s. 25.

nek zmian analogicznych wyznacza tu pozycja form w systemie językowym. Formy mocniejsze (częstsze) narzucają swoją końcówkę formom słabszym (rzadszym).⁷⁸

RÉSUMÉ

La matière historique atteste la présence des formes du passé du type *chodzilim* chez différents auteurs et dans les monuments de la langue polonaise entre le XIVe et le XVIIIe siècles. La présence de telles formes dans la langue polonaise des XIVe-XVe siècles prouve que la terminaison *-m* est apparue comme résultat d'une simplification du groupe consonantique dans l'ancien auxiliaire du passé composé. La matière de l'ancien polonais et du moyen polonais confirme grosso modo la géographie de ce phénomène dans les patois modernes, où il est limité aux parties nord de la Pologne. On peut admettre que le centre de cette innovation se trouve dans la zone limitrophe entre les patois de la Mazovie et ceux de la Grande Pologne.

Les formes du conditionnel du type *chodzilibym* se sont formées au XVIe siècle, probablement sous l'influence des formes du type *chodzilim* et *chodzim*. Aujourd'hui, la portée géographique de ces formes dans les parlers populaires est un peu plus limitée que la portée des formes du temps passé du type *chodzilim*.

⁷⁸ Zob. A. Kowalska, *Rola czynnika ilościowego w przebiegu zmian fleksyjnych*, [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, pod red. E. Wrocławskiej, Warszawa 1994, s. 49: „W przypadku oddziaływania na siebie dwu kategorii fleksyjnych kategoria o wyższej frekwencji narzuca zwykle, choć nie zawsze, swoje wykładniki formalne kategorii o małej częstości.”

